

कैलाश राई । २०७३ । पहिचानको खोजी : आदिवासी जनजाति महिलाका सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ (वि.सं. २०१६-२०७३) । काठमाडौं : इण्डिजिनियस मिडिया फाउण्डेशन ।

मलाई धेरैले यो “कोयू” भनेको के हो भनेर सोध्छन् । सजातीयहरूले पनि “किन कोयू लेखेको ? किन राई नलेखेको” भन्थे । ठूलो गनिने जागिर खाएको संस्थामा “थरूनीले कसरी यहाँ जागिर पाएकी होला भन्ने सोचेको” भन्ने पनि भेटें । पत्रहरूमा कोयूको सट्टा कोजू सम्बोधन पनि आए, र फोनमा, “तपाईं जापानी हो ?” भनेर पनि सोधे ।

कामको सिलसिलामा कैलालीमा रहँदा मुक्त कमैया बस्तीतिर जानुपर्दथ्यो । त्यसरी पहिलो पटक गएको क्षणलाई म सायदै बिर्सन सक्ँला । यही कामले ममा नेपालको आदिवासी जनजाति आन्दोलनलाई गम्भीरता पूर्वक लिने बनायो, नत्र त्योभन्दा अगाडि मैले जातीय पहिचानलाई “हामी सबै नेपाली” को परिभाषामा नै बुझिरहेकी थिएँ, र शायद त्यसरी नै बुझिरहेकी हुन्थेँ । काम गरिरहेको त्यही गतिलो ठानिने संस्थाले पटक-पटक कर्मचारी थपघट गर्दा “आरक्षण छँदैछ, तिमीलाई के को डर ? तिमी त महिला, त्यसमाथि जनजाति ! किन यहाँ बसिरहेकी, लाहुरेसँग बिहा गरेर बेलायततिर जाऊ न बस्न” जस्ता बोलीले मलाई मेरो नाम र कामसँगै मेरो जाति र लिंग जोडिनेछ र ती मेरा कामका मापन बन्नेछन् भन्ने बोध गरायो । त्यति बेला म प्रतिक्रिया विहीन बनेकी थिएँ । तर यी र यस्ता भनाइले मलाई आदिवासी जनजाति आन्दोलनलाई महिलाको कोणबाट पनि हेर्न प्रेरित गर्‍यो । सीता राईको मुद्दालाई लिएर शुरू गरिएको “अक्युपाई बालुवाटार” मा, उसको मुद्दासँग जोडिएका विषयलाई आदिवासी जनजाति महिला आन्दोलन र बृहत् महिला आन्दोलन दुवैले महत्त्व दिएका थिएनन् ।^२ यस्ता तीता यथार्थले जातीय र लैंगिक

^२ नेपाल सरकार, अध्यागमन विभाग र नेपाल प्रहरीका कर्मचारीहरूले साउदी अरेबियाबाट नेपाल फर्केकी वैदेशिक कामदार सीता राईको विरुद्ध कानूनी प्रावधान विपरित गरिएको कारवाही

पहिचान बीचको अन्तरद्वन्द्व र विरोधाभासलाई अझै बुझनुपर्छ भन्ने दृढता मात्र जागेन, बरु यस सम्बन्धी उपलब्ध सामग्रीहरू सबै खोजी अध्ययन, विश्लेषण गर्नुका साथै तिनको सार्वजनिक संप्रेषण गरिनुपर्छ भन्ने निश्चित लक्ष्य पनि तोकिदियो ।

“नेपाली त विदेशीले पनि राम्रोसँग बोल्छन् नि” भन्ने तर्कका साथ बुद्ध एयरले मलाई पटक-पटक एयरपोर्टमा नागरिकता देखाउन लगायो । विदेशमा मलाई धेरैजसोले दक्षिणपूर्वी एशियाली मूलका ठान्छन्; उनीहरूसँग अंग्रेजीमा बोल्दा थाई र क्याम्बोडियन मसँग झोक्किएका पनि छन् । एयरपोर्टमा तैनाथ सुरक्षाकर्मी र अध्यागमनका कर्मचारीहरूको मानव तस्करी विरुद्ध “सजगता” ले गर्दा होला, महिला त्यसमाथि जनजाति महिला भएकैले र उमेर अनुसार शारीरिक बान्की नपरेकी मलाई सधैं नै बढी केरकार हुन्छ ।

माथि भनिएका यी र यस्ता अनेकौँ घटनाक्रम र अभिव्यक्तिले मभित्र पहिचान र विशेष गरेर जातीय पहिचानको विषयलाई जिउँदो राखेका छन् । त्यसैले पहिचानका विविध आयामहरूलाई चासोका साथ हेर्नु मेरो रुचि मात्र बनेन । तसर्थ, इन्डिजिनियस मिडिया फाउन्डेसनद्वारा प्रकाशित र कैलाश राईद्वारा सम्पादित पुस्तक *पहिचानको खोजी* पढेँ । यस किताब सम्बन्धी छलफल गरिएका कार्यक्रमहरूमा भ्याएसम्म सहभागी भएँ । थाहा भएसम्म छापिएका समीक्षा पढेँ । परिवार, नातागोता, साथीभाई सबैलाई उनीहरूको विचार पनि सोधेँ । र, अन्ततः यो समीक्षा लेखेँ ।

आवरण पृष्ठमा बुढी औंलाको ल्याप्चे छापको परिदृश्यमा जनजाति महिला भएको *पहिचानको खोजी* नामको यो पुस्तकका छ खण्डमा समेटिएका लेखहरूलाई सम्पादक राईद्वारा लिखित परिचय खण्डले संक्षेपमा सुस्पष्ट पारेको छ । उनको व्याख्यात्मक तर्कले पहिचानको सन्दर्भमा आदिवासी जनजाति आन्दोलन र विशेष गरी महिला आन्दोलनको अडान विस्तृत रूपमा बुझ्न चाहनेहरूको जिज्ञासालाई सम्बोधन गर्छ । यस विषयमा कसरी आफ्ना सरोकारहरूलाई थप पहिल्याउँदै लैजाने भन्ने निर्णय लिन सघाउँछ । यसका लागि पुस्तकको सातौँ खण्डमा राखिएका महत्त्वपूर्ण अध्ययन सामग्रीले यस विषयमा थप अध्ययन-अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूको समय बचत गरिदिएको छ । सम्पादककै नाम दुई भिन्न प्रकारले लेखिएको यो पुस्तकका २६ ओटा लेखहरूले निश्चित हदसम्म पुस्तकको उद्देश्यलाई न्याय गरेको भन्न सकिन्छ । विभिन्न समयमा विभिन्न छापामा आएका यी लेखहरूले हो कि हैन जस्तो अमूर्त रूप दिन खोजिएको पूर्वाग्रही सोचहरूलाई उजागर गर्दै त्यही सोचलाई निरन्तरता पनि दिन्छन् । यस्ता पूर्वाग्रही सोच जनजाति र गैरजनजाति दुवैतर्फ छन् ।

गैरजनजातीय पूर्वाग्रह अन्तर्गत सांस्कृतिक खण्डका गैरआदिवासी जनजातिद्वारा लेखिएका छ लेख पर्दछन् । वि. सं. २०१६-२०२० सम्म *स्वास्नीमान्छे* पत्रिकामा छापिएका

र बलात्कार विरुद्ध १०७ दिने अभियान डिसेम्बर २०१२ यता चलेको थियो । यस अभियानलाई अक्युपाई बालुवाटार भनिएको थियो ।

लेखहरूले नेपाली एकात्मक राज्यको पूर्वाग्रही सोच हावी हुँदाको समय कालमा महिला त्यसमाथि आदिवासी जनजाति महिलालाई हेर्ने दृष्टिकोणलाई उजागर गर्दछन् । अभिजात्य वर्ग र धर्मले संस्थागत गरेको महिलाको छविलाई आधार बनाएर कुलुङ, गुरुङ, मगर, लिम्बू, राई, र पोखराका महिलाहरूबारे लेखिएका यी लेख कतै राज्यको एकात्मक नीतिको सुनियोजित लेखन त थिएनन् भन्ने सोच आउन पनि सक्दछ । किनकि, यी समुदायका महिलाहरूलाई भिन्न भए पनि यथेष्ट नेपालीपन बोक्ने नेपाली महिला हुन् भनेर चित्रण गर्ने कोशिश यी लेखनमा देखिन्छ । जनजाति महिलाका व्यक्तिगत वा सामूहिक विशिष्टताहरूबाट यी लेखका लेखकहरू प्रभावित हुनु भनेको नै तत्कालीन राज्यको नेपाली महिलाको परिभाषामा उक्त विशेषताहरू नपर्नुले हो । तर यो सोच बदलिँदो परिस्थिति र समयमा कहाँनेर छ भन्ने पक्षमा भने पुस्तक मौन छ । यो विषयमा विशेष गरी गैरआदिवासी जनजातिहरूको कलम रोकिएकै पक्षमा विश्वस्त हुन सकिँदैन । खोज सामग्री नपुगेकै भए पनि यो कुरालाई सम्पादकको परिचय खण्डमा उल्लेख गरिनुपर्दथ्यो ।

सम्पादक यही छ लेख र तिनको काल खण्डमा मात्र सीमित भईदिँदा दुई ओटा प्रश्न जन्मिन्छन् । पहिलो, एकात्मक राज्यको परिवेशमा ओझेलमा परेका यी महिला अझै पनि अदृश्य नै पारिएका छन् र यही सोचलाई आत्मसात गरेका मूलधारका भनिने सबै प्रकारका सञ्चार माध्यमहरूमा विशेष गरी छापामा आउने “नेपाली महिला” का संकथनहरूमा आदिवासी जनजाति महिलाहरूलाई अघोषित र रणनीतिक निषेध छ । यदि यस्तो नहुँदो हो त यस पुस्तकमा समेटिएका मनकुमारी ठाडामगर, अमृत योजन, अमृता थेबे, आदिका लेखहरूले पनि देशका राष्ट्रिय दैनिकमा नियमित स्थान पाउने थिए । देशमा एक दशकयता चलिरहेको पहिचानका विविध पक्षका वैचारिक बहस र आन्दोलनलाई यसले थप सहयोग हुने थियो । यसो नहुँदा यस्ता लेखहरू जातिविशेष प्रकाशनहरूमा मात्र सीमित हुने र यसको महत्त्व फेरि पनि समाजशास्त्रीय अध्ययनमा मात्र सीमित राख्ने र देशको बृहत राजनीतिक वैचारिक दृष्टिकोणबाट उपेक्षित भइरहने यथार्थलाई यस पुस्तकले ओँल्याएको छ ।

आदिवासी जनजाति महिलाहरूको सन्दर्भमा आफ्नै समुदाय समेत उदास छ भन्ने दोस्रो खाले पूर्वाग्रहलाई पुस्तकको खण्ड दुई पछिका लेखले देखाएका छन् । विशेष गरी “राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ : गठन, क्रियाकलाप र औचित्य” शीर्षकको लेखले जनजाति महिलालाई जातीय पहिचानको राजनीतिमा एक साधनको रूपमा मात्र आवश्यक देखिएको र त्यही अनुरूप प्रयोग भएको ठहर गर्दछ । यसै खण्डका अन्य लेखले आफ्नै समुदायभित्र भोग्नुपरेको उपेक्षा तथा नेपाली महिला आन्दोलनमा हस्तक्षेपका साथ आफ्नो मुद्दालाई राष्ट्रिय स्तरमा सम्बोधन गर्नको लागि आदिवासी जनजाति महिलाहरू स्वयं नै कति जागरूक, कति रणनीतिक, कति दूरदर्शी भन्ने प्रश्नहरूको उत्तर समेत दिन्छ । आदिवासी जनजाति अधिकारकर्मी, राजनीतिक पार्टीका नेताले लेखेका लेख कुनै विकासे

या जातीय कार्यक्रममा आफ्नो निहित राजनीतिक उद्देश्य सहित संगठन विस्तार गर्न लेखिएका टिप्पणी जस्ता लाग्न सक्ने सम्भावना पनि छ । यी लेखमा जातीय संवेदना, नारा र जोश त छन् तर ती सब कति समयानुकूल छन् भन्ने विश्लेषण छैन । यी लेखमा विश्वव्यापी आदिवासी जनजाति आन्दोलनले उठाएका प्रश्नहरूलाई नेपाली जनजाति परिवेशमा सतही रूपमा उठाइएको हो कि भनेजस्तो लाग्दछ । यी लेखमा वि.सं. २०४६ यता विभिन्न पत्रपत्रिकामा “नेपाली समाज” भनेर चिनिएको स्थानमा आदिवासी जनजाति महिलाको छवि र हैसियतलाई असामाजिक, अनैतिकको संज्ञामा चित्रण गरिएका विषयहरू जस्तै वैदेशिक रोजगार, मानव बेचबिखन, यौनकर्मीहरूको विषयमा केही पनि भेट्टिँदैन । यस्ता चित्रणले आदिवासी जनजाति महिलाहरूलाई परेको मानसिक प्रभाव, पहिचानको आन्दोलनको प्रमुख हिस्सा हुन आवश्यक एक विषय हो भन्ने देखाउन मद्दत गर्छ ।

पुस्तकको शीर्षक “पहिचानको खोजी” भित्र यसरी एकतर्फी थोपरिएको परिचयलाई मञ्जु गुरुङ, देवकुमार सुनुवार, र शिला अधिकारीका लेखले देशको आन्तरिक र बाह्य अर्थतन्त्र सँगको सम्बन्धमा आदिवासी जनजाति महिलाको आर्थिक-सांस्कृतिक-सामाजिक भूमिकालाई देशभित्रै कसरी बुझिएको छ, कसरी स्वीकार या अस्वीकार गरिएको छ र त्यसले अन्ततः उनीहरूको व्यक्तिगत र सामूहिक परिचयलाई कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने बुझ्न मद्दत गर्दछ । यी लेखको विषय वैदेशिक रोजगार, मानव बेचबिखन, कमलहरी प्रथासँग सम्बन्धित छ । आदिवासी जनजाति महिलालाई प्रभावित पारिरहेका यी विषयको महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध नागरिकतासँग पनि छ । नेपाली मूलधारे महिला आन्दोलनले जोडका साथ उठान गरेको महिलाको वंशजको आधारमा दिइने नागरिकताको अधिकारसँग आदिवासी जनजाति महिलाहरूको सरोकार के हो, यसमा उनीहरूको वैचारिक सहभागिता किन हुनुपर्दछ भन्ने विषयलाई गुरुङ र सुनुवारका लेखले छुँदैन ।

त्यसै गरी राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षको लागि वकालत र विश्लेषण गर्दै लेखिएका अन्य खण्डका लेखले पनि यस विषयमा सोचेको देखिँदैन । यस समीक्षकको लागि यो आपत्तिजनक कुरा हो किनकि आदिवासी जनजाति आन्दोलनले आफ्ना समुदाय मातृसत्तात्मक भएको र लैंगिक विभेद नभएको जिकिर गर्दछन् । यस्तो जिकिरलाई चरितार्थ गर्नको लागि देशको वंशजको आधारमा महिलाले आफ्ना सन्तानलाई नागरिकता प्रदान गर्न सक्ने अधिकार प्राप्तिको महत्त्वपूर्ण संघर्षमा आफ्नो सहभागिता नदेख्नु, नखोज्नु वा मौन रहनुले पहिचानको आन्दोलन र त्यसैलाई वस्तुगत बहस-लेखन स्थापित गराउने उद्देश्य सहित प्रकाशनमा ल्याइएको यस पुस्तकको औचित्यलाई असहयोग गरेको छ ।

पुस्तकको परिचय खण्डले पनि प्रकाशन सम्बन्धी अन्य कमी कमजोरी र सीमाहरू बारेमा चर्चा गरे पनि यस विषयमा मौन रहनु सबैभन्दा खट्केको पक्ष हो । छापामा यस विषयमा यस दृष्टिकोणबाट लेखन नआएको कुरालाई कम्तीमा पनि सम्पादकले परिचय खण्डमा

उल्लेख गर्नुपर्थ्यो । पहिचानको खोजी गर्ने चेतको विकास स्वयंमा हुनु जति महत्त्वपूर्ण छ, त्यत्ति नै संवेदनशील पनि छ । पहिचानको खोजी गर्ने जोकोहीले पनि अघोषित, अमूर्त र संस्थागत भइसकेको थितिसँग सोझै जोडिएका चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्दछ ।

अन्त्यमा, आदिवासी जनजाति महिलाहरूको पहिचानको विषयमा दोहोरो, लैंगिक र जातीय संघर्षमा आन्तरिक र बाह्य वृत्त दुवैतिर एक जनजाति महिलाले सामना गर्नुपर्ने व्यावहारिक र सैद्धान्तिक चुनौतीहरूको “अदृश्य” र विशाल मैदानको अनुमान गर्न यस प्रकाशनले निश्चय नै सहयोग दिन्छ । मार्टिन चौतारीमा यही पुस्तक सम्बन्धी छलफलको क्रममा एक सहभागीले पहिचानका आयाम जटिल र विविध छन् र ती सबमा आफूलाई खोज्न-बुझ्न चाहनेको लागि प्रकाशक र सम्पादकले खोजमूलक थप प्रकाशन ल्याउनु भन्ने आग्रह गरेका थिए । सो यथोचित र सामयिक आग्रह हो । साथै, यो पुस्तकको परिमार्जित अंग्रेजी संस्करणको प्रकाशनले विश्वभर आन्दोलित पहिचानको राजनीतिलाई सहयोग पुऱ्याउने थियो भन्ने जिकिर पनि गर्दछु ।

प्रणिका कोयू
चौकठ